

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بخش زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

گرایش ادبیات مقاومت

بررسی مؤلفه‌های پایداری در اشعار فارسی علامه محمد اقبال لاهوری

استاد راهنما:

دکتر احمد امیری خراسانی

استاد مشاور:

دکتر عنایت‌الله شریف‌پور

مؤلف:

عبدالحمید احسانی

شهریورماه ۱۳۹۲

این پایان نامه به عنوان یکی از شرایط درجه کارشناسی ارشد به

بخش زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچ گونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود.

دانشجو:

استاد راهنما:

استاد مشاور:

دور ۱:

دور ۲:

معاونت پژوهشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده:

حق چاپ محفوظ و مخصوص به دانشگاه شهید باهنر کرمان است.

هو الشکور

به رسم ادب این کمینه را تقدیم می‌کنم به:

آنان که به شوق بازگرداندن عزت، افتدار و وحدت به جامعه اسلامی، از اندیشه نثار جان و مال، بیم به سرای دل راه ندادند؛

سترگ مبارزانی همچون

علامه محمد اقبال لاهوری

و نیز:

روح پاک پدرم

که صدق، صفا و حسن خلقتش زبانزد خاص و عام بود

اسوه صبر و تلاش، مادرم

که سبز نگاه داشت یاد پدرم را تا نبودن هایش را بی‌تابی نکنیم

گرانقدر همسرم

که به یقین وجودش آرامشی مادام بر زندگانیم است

و دُرْدانه پسر «رزاق»

آنکه مزاحمت‌های شیرینش سبب تأخیر در تقدیم اثر گردید

مجال قدردانی

سپاس و ستایش از آن یکتا و بی‌همتا پروردگاریست که بی‌شک سزاوارترین حمد و ثناست.

درود می‌فرستم بر آخرین فرستاده‌ی خداوند، حضرت محمد مصطفی (ص) و خاندان پاک و مطهرش و به مصداق «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ» بر خود لازم می‌دانم از استاد راهنمای گرانقدر و بزرگوارم جناب آقای دکتر احمد امیری خراسانی و همچنین مشاور ارجمند جناب آقای دکتر عنایت‌الله شریف‌پور که زحمت راهنمایی و ارشاد این کمترین ادب‌آموزشان را در به‌سرانجام رساندن پژوهش پیش‌رو عهده‌دار بودند، تشکر و قدردانی ویژه نمایم.

بسیار خوشحال و مسرورم از این‌که در طول دوران تحصیل مقطع کارشناسی ارشد، در کلاس درس استادان عزیزی همچون جناب آقای دکتر مدبری، جناب آقای دکتر صرفی، جناب آقای دکتر آقاعباسی و سرکار خانم دکتر حجازی، در جایگاه شاگردی کسب افتخار نموده‌ام.

از صبوری‌های همسر مهربان و یاری‌گری‌های برادرانم مجید و وحید - که در نبود اینجانب قبول زحمت نموده‌اند و بار مشکلاتم را بر دوش کشیده‌اند- کمال تشکر را دارم.

از زحمات داوران گرامی نیز که با حوصله تمام به مطالعه پایان‌نامه اینجانب همت گمارده و بنده را در پربارتر شدن این اثر یاری نموده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

در پایان، از همشاگردی‌های عزیزم آقایان احمد رضا بیابانی و علی جعفری و نیز سرکار خانم فاطمه یزدی روح‌الامینی و سایر عزیزانی که مرا همراهی و مراقبت نموده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

چکیده

ادبیات پایداری، صدای اعتراضی است به فراخنای حنجره تاریخ که تاکنون تعاریف و تعبیر گوناگونی برای آن ارائه شده است. این گونه ادبی به واقع تجلی ستیز با بدی و بیداد، با سلاح «کلمه» است که غایت نهایی آن، تأثیرگذاری بر اجتماع و ایجاد بیداری در مردم می‌باشد.

از جمله کسانی که -سوی تکاپوهای رفتاری-، به پی‌ریزی اندیشه‌های رفیعش در قالب شعر و کلام دست یازید، علامه محمد اقبال لاهوری است.

در پژوهش پیش‌رو، پس از ارائه تعاریفی پیرامون ادبیات پایداری، اوضاع و احوال شبه‌قاره هند و نیز معرفی اجمالی شخصیت و افکار علامه محمد اقبال لاهوری، ضمن برشمردن مؤلفه‌های پایداری و ارائه تصویری روشن از این شاخصه‌ها، به استخراج شاهد مثال‌هایی از اشعار فارسی این شاعر گرانقدر مبادرت ورزیده شده است.

این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و بر مبنای اصل سند کاوی فراهم آمده است. در پایان این نتیجه حاصل می‌آید که ندای اقبال متوجه قومی خاص نبود. او با همه مشرق‌زمین سخن می‌گفت و می‌خواست خلق را از خواب و رخوت برانگیزد؛ به خصوص در میان مسلمانان به سبب اختلاف نژاد و مرز و بوم تفاوتی نمی‌دید و همه را به اتحاد فرا می‌خواند و بر این مقوله تأکید تامّ و تمام داشت که توحید و ایمان، وطن مشترک است، و همدلی و هم‌زبانی و برادری از تعالیم و شعائر بلند اسلام است.

واژگان کلیدی

شعر فارسی، اقبال لاهوری، ادبیات پایداری، مؤلفه‌های پایداری

فهرست مطالب

عنوان.....	شمارهٔ صفحه
فصل اوّل: کلیّات تحقیق.....	۱-۶
۱-۱. درآمدی بر فصل اوّل.....	۲
۲-۱. بیان مسأله.....	۲
۳-۱. هدف‌های تحقیق.....	۳
۴-۱. ضرورت انجام تحقیق.....	۴
۵-۱. استفاده‌کنندگان از نتایج تحقیق.....	۴
۶-۱. سؤال‌های طرح تحقیق.....	۵
۷-۱. پیشینهٔ نظری و تجربی.....	۵
۸-۱. روش اجرای تحقیق.....	۶
۹-۱. کلیدواژگان طرح تحقیق و معادل لاتین آن.....	۶
فصل دوم: ادبیّات پایداری، سبک هندی و شرح احوال و اندیشه‌ها.....	۷-۵۹
۱-۲. درآمدی بر فصل دوم.....	۸
بخش اوّل: ادبیّات پایداری؛ فریاد برنتابیدن‌ها.....	۹-۲۹
۱-۱-۲. ادبیّات پایداری (مقاومت).....	۱۰
۲-۱-۲. مختصری پیرامون پیشینهٔ ادبیّات پایداری در جهان.....	۱۴
۳-۱-۲. نگاهی اجمالی به سیر نظم و نثر پایداری در ایران قبل و بعد از اسلام.....	۱۶
۴-۱-۲. نهضت اعتراضی شعوبیه.....	۱۸
۵-۱-۲. حبسیّه و مفاخره؛ گونه‌هایی دیگر از ادبیّات پایداری.....	۱۹
۶-۱-۲. دوران پس از حملهٔ ویرانگر مغول.....	۲۱
۷-۱-۲. عصر صفوی، با ادبیّاتی کاملاً متفاوت در صورت و محتوا.....	۲۲
۸-۱-۲. عصر مشروطه، از مهم‌ترین ادوار ادبیّات پایداری ایران.....	۲۴
۹-۱-۲. سیر پایداری در ادبیّات انقلاب اسلامی.....	۲۶
۱۰-۱-۲. ادبیّات دوران دفاع مقدّس.....	۲۸
بخش دوم: سبک هندی و اوضاع شبه‌قارهٔ هند.....	۳۰-۴۳
۱-۲-۲. تعریف سبک.....	۳۱

۳۱	.....انواع سبک‌ها	۲-۲-۲
۳۴	.....سبک هندی	۳-۲-۲
۳۴	.....عَلت نامگذاری سبک هندی	۱-۳-۲-۲
۳۵	.....ویژگی‌های سبک هندی	۲-۳-۲-۲
۳۸	.....مسیر اسلام در شبه قاره هند	۴-۲-۲
۳۹	.....مسیر ادب فارسی در شبه قاره هند	۵-۲-۲
۴۰	.....اوضاع شبه قاره هند در زمان زیستن علامه اقبال لاهوری	۶-۲-۲
۴۰	.....اوضاع مذهبی شبه قاره	۱-۶-۲-۲
۴۲	.....اوضاع سیاسی - اجتماعی شبه قاره	۲-۶-۲-۲
۴۳	.....اوضاع اقتصادی شبه قاره	۳-۶-۲-۲
۴۴-۵۹	.....بخش سوم: شرح احوال، آثار و اندیشه‌های علامه محمد اقبال لاهوری	
۴۵	.....زادروز، بستر خانواده و تاریخ وفات	۱-۳-۲
۴۷	.....آموزگاران، مناصب و تحولات زندگی اقبال	۲-۳-۲
۴۹	.....مبارزات سیاسی و برنتابیدن‌ها	۳-۳-۲
۵۰	.....آثار برجای مانده	۴-۳-۲
۵۴	.....آثار اردو	۱-۴-۳-۲
۵۴	.....نثر	۱-۱-۴-۳-۲
۵۴	.....نظم	۲-۱-۴-۳-۲
۵۴	.....آثار فارسی (نظم)	۲-۴-۳-۲
۵۴	.....آثار انگلیسی	۳-۴-۳-۲
۵۴	.....اسلوب و شیوه سخن‌پردازی	۵-۳-۲
۵۶	.....محور فکری و محتوایی علامه اقبال	۶-۳-۲
۵۸	.....اقبال از منظر دیگران	۷-۳-۲
۶۰-۱۶۹	.....فصل سوم: مؤلفه‌های پایداری در اشعار فارسی علامه	
۶۱	.....درآمدی بر فصل سوم	۱-۳
۶۲	.....سیمای آزادی در کلام علامه محمد اقبال لاهوری	۲-۳
۶۲	.....مفهوم واژه آزادی	۱-۲-۳
۶۳	.....تعریف آزادی در اسلام	۲-۲-۳
۶۵	.....مقوله آزادی در ادبیات فارسی	۳-۲-۳

- ۴-۲-۳. سیمای آزادی در شعر علامه اقبال لاهوری ۶۵
- ۳-۳. انتقاد و اعراض در کلام علامه اقبال لاهوری ۷۰
- ۱-۳-۳. انتقاد از ناهنجاری‌های درون (خودآتهامی) ۷۰
- ۲-۳-۳. انتقاد از کج فهمی‌ها و غریب بودن فکر و اندیشه‌اش در سرزمین خود ۷۱
- ۳-۳-۳. انتقاد از دورویی و نفاق (ریا و تزویر) ۷۳
- ۴-۳-۳. انتقاد از صوفیان کج‌رو و روحانیت دروغین ۷۶
- ۵-۳-۳. انتقاد از نظام آموزشی حاکم و مبارزه با فرهنگ بیگانه (غرب) ۸۱
- ۴-۳. ترسیم سیمای امید و نمایاندن افق‌های روشن ۸۷
- ۱-۴-۳. نمایش روزهای روشن و نوید پیروزی ۸۸
- ۲-۴-۳. جهان‌نگری والا و مطلوب ۹۰
- ۳-۴-۳. برحذر داشتن از یأس و ناامیدی ۹۲
- ۵-۳. جلوه عاشورا، آوردگاه عشق و ایثار در شعر علامه اقبال لاهوری ۹۴
- ۱-۵-۳. شمه‌ای از غوغای کرب و بلا و دلایل ماندگاری عاشورا ۹۵
- ۲-۵-۳. تصویر هنگامه عاشورا در شعر پیشینیان ۹۶
- ۳-۵-۳. نهضت عاشورا در آینه شعر علامه اقبال لاهوری ۹۸
- ۶-۳. خداباوری (توحید) و شرک‌ستیزی در اندیشه‌های کلامی علامه ۱۰۰
- ۷-۳. خودباوری و خودباوری در شعر علامه محمد اقبال لاهوری ۱۰۶
- ۸-۳. دعوت به مبارزه و پایمردی (تحریک و تهییج) ۱۲۰
- ۱-۸-۳. نمایاندن ارزش‌های والای مبارزه ۱۲۰
- ۲-۸-۳. برانگیزاندن حس مبارزه‌طلبی و نکوهش سستی و تن‌پروری ۱۲۵
- ۳-۸-۳. به تصویر کشیدن شکوه و عظمت تحمل سختی‌ها ۱۲۹
- ۹-۳. صبر و استقامت در شعر علامه محمد اقبال لاهوری ۱۳۰
- ۱۰-۳. صلح‌طلبی در کلام علامه اقبال لاهوری ۱۳۴
- ۱۱-۳. ظلم‌ستیزی و پیکار با ظالم، از اساسی‌ترین محورهای کلامی علامه ۱۳۷
- ۱-۱۱-۳. ظلم‌ستیزی در کلام حضرت حق ۱۳۸
- ۲-۱۱-۳. ظلم‌ستیزی در شعر علامه اقبال لاهوری ۱۳۹
- ۱-۲-۱۱-۳. تصویرگری چهره بیدادگران و ترسیم مظلومیت مردم ۱۳۹
- ۱۲-۳. گلوآژه شهید و شهادت در اندیشه و کلام علامه اقبال لاهوری ۱۴۳

- ۱۴۴..... ۱-۱۲-۳. فلسفه شهادت
- ۱۴۵..... ۲-۱۲-۳. شهادت طلبی، معامله‌ای الهی
- ۱۴۷..... ۳-۱۲-۳. جاودانگی شهید در دنیا و آخرت
- ۱۴۹..... ۱۳-۳. وطن، یکی از مهم‌ترین محورهای شعری علامه اقبال لاهوری
- ۱۴۹..... ۱-۱۳-۳. مفهوم وطن به‌عنوان مؤلفه‌ای پایداری
- ۱۵۰..... ۲-۱۳-۳. وطن از منظر عقل و احساس علامه محمد اقبال
- ۱۵۱..... ۱-۲-۱۳-۳. جهان وطنی
- ۱۵۳..... ۲-۲-۱۳-۳. مکتب وطنی
- ۱۵۴..... ۱۴-۳. مرگ و زندگی در اندیشه‌های شعری علامه اقبال لاهوری
- ۱۵۹..... ۱۵-۳. یکپارچگی و وحدت‌طلبی در شعر علامه اقبال لاهوری
- ۱۶۱..... ۱-۱۵-۳. عدم وابستگی به مرزهای جغرافیایی
- ۱۶۴..... ۲-۱۵-۳. رفع تبعیض نژادی
- ۱۷۵-۱۷۰..... **فصل چهارم: نتیجه‌گیری**
- ۱۷۶..... یادداشت‌ها
- ۱۷۷..... کتاب‌نامه
- ۱۸۴..... چکیده انگلیسی

فصل اوّل

کلیّات تحقیق

۱-۱. درآمدی بر فصل اول

جلوه‌های پایداری در جوامع مختلف، برگرفته از عناصر سازنده فرهنگ آن جامعه است. فرهنگ هر ملتی انواع گوناگونی از مؤلفه‌های پایداری و ایستادگی را در درون خود می‌پرورد. به‌طور کلی جلوه‌ها و مصادیق مقاومت با توجه به تفکرات خاص، موقعیت‌های جغرافیایی و ساختارهای قومی پدید می‌آید؛ به‌همین علت شاهد تولد، رشد یا افول، تغییر درجه اهمیت و حتی در بعضی مواقع، تغییر معنایی جلوه‌های پایداری هستیم. عرصه‌های پایداری نیز با توجه به ریشه‌ها و مسیر فکری هر جامعه و ملتی متفاوت است. گاه تحت تأثیر مبانی اولیه و نیازهای ابتدایی زندگی انسانی است و گاه با تکامل اندیشه انسان، پایداری شکل معنوی و فکری به خود می‌گیرد. در حقیقت جلوه‌های پایداری همیشه در خدمت هدفی خاص است و در مسیر حرکت تکاملی بشر، به عنوان ابزاری مؤثر در کسوت‌های گوناگون، از جمله در لباس ادبیات مورد استفاده قرار می‌گیرد. شعر، به عنوان آنی‌ترین و مؤثرترین ابزار بیان اندیشه در جامعه، نقش بسزایی داشته است.

اقبال اندیشمند مسلمانی است که اسلام را به‌یقین قلبی و روحی درک کرده و توانسته است اندیشه‌های اسلامی را به‌درستی با زندگی قرن بیستم تطبیق دهد. اوصوفیگری رایج - که خود رواج تنبلی و تن‌پروری است - به‌شدت مورد اعتراض قرار می‌دهد و از اینکه عده‌ای ناتوانی خویش را به قناعت تعبیر کرده‌اند سخت دل‌آزرده می‌شود. در شعر او جز سوز و گداز نمی‌توان یافت. شعر اقبال شعری نیست که از سر تفنن سروده شده باشد، شعر درد است و بیدارگری. هدف او از شاعری بیان اندیشه‌های آزادی‌خواهانه اوست. او همانند بسیاری از بزرگان ادب فارسی چندان از شاعری خشنود نیست.

علامه اقبال دیگران را به خودشناسی و اعتماد به‌خویشتن دعوت می‌نماید و خود به وضوح این را نشان می‌دهد. او بارها اثرات شعر خویش را پیش‌بینی می‌کند و به کلام خویشتن ایمان دارد.

۱-۲. بیان مسأله

جنگ‌ها و بحرانها در میان ملل، به شکوفاشدن اصول مقاومت و همدلی در برابر دشمن می‌انجامد. در چنین شرایطی ادبیات کارکردی اجتماعی می‌یابد و رسالت و تعهد آن بیان آلام، ستم‌ها، رنج‌ها، رشادت‌ها، دلاوری‌ها و مقاومت‌های مردم است. ادبیات در این شرایط هم بر مفاهیم مشترک و انسانی میان ملل استوار است و هم به بیان اختصاصات فکری جامعه انسانی خویش می‌پردازد. به همین خاطر بیان واقعیت، جای ابداع و خیال‌پردازی را می‌گیرد. شناخت و

تحلیل مفاهیم پایداری در اصلی‌ترین تاریخ مردمی هر سرزمین، یعنی ادبیات آن مردم، به‌خوبی امکان‌پذیر است.

سرزمین پهناور هند، دارای ادبیاتی قدرتمند و غنی است. مردم این سرزمین مدت‌هاست با زبان و ادب فارسی آشناينند. بیدل دهلوی، بزرگ‌ترین شاعر سبک هندی، زاده و پرورده این سرزمین است. ظهور علامه محمد اقبال لاهوری در ابتدای قرن بیستم، نشان داد هنوز این سرزمین کهن، به زبان و تمدن ایران‌زمین عشق می‌ورزد. دیگر اینکه ظهور این نابغه شرق نشان داد اسلام، زاینده‌گی خود را پس از قرن‌ها حفظ نموده است.

علامه اقبال در دوران سیاه سرزمین هند، مبارزات سیاسی خود را شروع نمود. اشعار وی سرشار از اندیشه‌های پایداری است. حال به‌نظر می‌رسد با این مختصر مقدمه، خوانندگان گرامی به ضرورت واکاوی افکار علامه محمد اقبال لاهوری پی برده باشند.

در مورد علامه اقبال تاکنون مطالب متنوع و گوناگونی نوشته شده است و اندیشمندان بسیاری اندیشه‌های وی را واکاوی نموده‌اند و مقالات و کتاب‌هایی به زبانهای زنده دنیا نگاشته‌اند. از مشهورترین افرادی که به تبیین و بررسی اندیشه‌های اقبال پرداخته‌اند می‌توان به حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، دکتر شریعتی، دکتر زرین کوب، غلامرضا سعیدی، دکتر شهیدی و... در ایران و جاوید اقبال، محمد دین فوق، نیکلسون و... در خارج از ایران اشاره کرد. لازم به ذکر است که در هیچ یک از آثار آنها، به بررسی تمام اندیشه‌های پایداری وی پرداخته نشده است؛ بلکه هر نوشته به موضوعی خاص می‌پردازد. همچنین در مورد اندیشه‌های پایداری و بررسی این ادبیات، می‌توان از آثار دکتر سنگری، دکتر امیری خراسانی، عبدالجبار کاکایی و... نام برد.

در این پژوهش سعی بر آن است تا به شیوه‌ای دقیق و علمی و با تحلیل مؤلفه‌های پایداری و استخراج شواهد از اشعار فارسی علامه محمد اقبال لاهوری، تحلیل و دسته‌بندی‌ای پژوهشی ارائه گردد.

۱-۳. هدف‌های تحقیق

- ۱- ارائه تعریفی روشن و جامع از مفهوم پایداری
- ۲- شناخت بن‌مایه‌ها و شالوده‌هایی تحت عنوان مؤلفه‌های پایداری
- ۳- تبیین و معرفی شاخصه‌ها و مؤلفه‌های پایداری

- ۴- بررسی ریشه‌های پایداری در اندیشه‌های علامه محمد اقبال لاهوری
- ۵- ارائه تبیینی روشن‌گرانه از نقش استعمار در تحولات فکری و اندیشه‌های پایداری
- ۶- بررسی افکار و اندیشه‌های متعالی محمد اقبال لاهوری
- ۷- نقش علامه محمد اقبال در پیروزی هند و استقلال پاکستان

۴-۱. ضرورت انجام تحقیق

ادبیات پایداری مقوله‌ای است که هرچند موجودیت هزاران ساله آن را، هر صاحب‌فکرته تأیید می‌کند، اما تعریف ویژه و تمام‌عیاری تاکنون از مفهوم آن ارائه نشده است. البته با توجه به گستردگی معنایی پایداری و تفاوت آن در میان ملل و عقاید مختلف، این امر مسأله‌ای کاملاً طبیعی می‌نماید. در هر حال انسان در برخورد اولیه خود با این مفهوم، جدای از ریشه فکری و قومی آن، به دنبال ریشه‌هایی است که این نوع ادبیات را هویتی مستقل می‌بخشد. درحقیقت عناصری وجود دارند که یک اثر و یا جریان ادبی، در صورت دارا بودن آنها، مصداقی از ادبیات پایداری خواهد بود. با این تفاسیر، جستجوگر ادب مقاومت در گام اول نیازمند شناخت موضوعاتی است که در حیطه مؤلفه‌های پایداری قرار می‌گیرند. چه بسا مخاطبانی که در اثر بیگانگی با این مؤلفه‌ها از شناخت کامل و صحیح آثار ادبی ناتوانند و می‌توان گفت گام نخست در معرفی شاخه پایداری در ادبیات، معرفی و توضیح بن‌مایه‌های فکری پایداری است. با توجه به اینکه تاکنون آثار علامه محمد اقبال لاهوری در این حیطه مورد بررسی و تحقیق رسمی و پژوهش‌دانشگاهی قرار نگرفته است، بدیهی است که تحلیل‌های کارشناسی در این زمینه جهت پرکردن خلاءهای موجود، ضرورتی انکارناپذیر است.

۵-۱. استفاده‌کنندگان از نتایج تحقیق

- ۱- استادان، پژوهشگران و دانشجویان زبان و ادبیات فارسی، به‌خصوص گرایش ادبیات مقاومت.
- ۲- استادان و طلاب حوزه‌های علوم دینی.
- ۳- دانشجویان رشته علوم اجتماعی و علوم سیاسی.
- ۴- نهادها، مراکز پژوهشی و مؤسسات تحقیقی - پژوهشی در حوزه ادبیات پایداری.
- ۵- علاقه‌مندان به نقد و پژوهش آثار ادبی.
- ۶- علاقه‌مندان بررسی و تحلیل اندیشه‌های اسلامی و ادبیات دفاع مقدس.

۷- مراکز حفظ، نشر آثار و توسعه فرهنگ متعالی دفاع مقدس.

۱-۶. سؤال‌های طرح تحقیق

- ۱- مفهوم ادبیات پایداری چیست؟
- ۲- چه اندیشه‌هایی در زمره مفاهیم پایداری قرار می‌گیرند؟
- ۳- اندیشه‌ها و مؤلفه‌های پایداری در اشعار فارسی اقبال چگونه جلوه می‌کند؟
- ۴- ریشه اندیشه‌های پایداری شعر اقبال چیست؟
- ۵- تأثیر اقبال در اتحاد دنیای اسلام به چه میزان است؟
- ۶- مبارزات اقبال در پیروزی مردم هند و استقلال پاکستان تا چه اندازه مؤثر بوده است؟

۱-۷. پیشینه نظری و تجربی

الف)- مبانی و چارچوب نظری انجام پژوهش:

بررسی مفاهیم پایداری در اشعار فارسی علامه محمد اقبال لاهوری و میزان بهره‌گیری این شاعر از این مفاهیم و نیز بررسی تأثیر مؤلفه‌های پایداری در شعر وی، مبانی و چارچوب نظری این پژوهش را تشکیل می‌دهد.

ب) چکیده تحقیقات انجام شده در ایران:

پژوهش مستقلی در رابطه با مؤلفه‌های پایداری در شعر اقبال لاهوری انجام نگرفته است. اما در زمینه مؤلفه‌های پایداری، عبدالجبار کاکایی کتابی با عنوان «بررسی تطبیقی موضوعات پایداری در شعر ایران و جهان» تألیف کرده است که منبع ارزشمندی در این زمینه محسوب می‌شود. همچنین مقالات و کتاب‌های متعددی درباره اقبال لاهوری چاپ شده است که حاوی مطالب مرتبط با این پژوهش است؛ به عنوان مثال: «ما و اقبال» از دکتر شریعتی، «اقبال بیدارگر راستین مسلمانان» از آیت‌الله خامنه‌ای، «اقبال شاعر شرق» از دکتر زرین کوب و... از این جمله این آثارند.

ج) چکیده تحقیقات انجام شده در خارج از ایران:

در زمینه ادبیات پایداری می‌توان به کتاب «ادب مقاومت» از دکتر غالی شگری و در مورد اقبال به «ایدئولوژی انقلابی اقبال» از علی محمد نقوی، آثار دکتر جاوید اقبال، «غرب‌ستیزی اقبال» از دکتر محمد ریاض و... اشاره نمود.

۸-۱. روش اجرای تحقیق

الف) نوع تحقیق بر اساس طرح تحقیق و اهداف تحقیق:

این تحقیق از گونه پژوهش‌های کتابخانه‌ای می‌باشد. شیوه انجام کار تحلیلی - مقایسه‌ای می‌باشد که از روش‌های معمول در تحقیقات ادبی می‌باشد و به صورت تحقیق کتابخانه‌ای و بر مبنای سند کاوی منابع صورت می‌پذیرد. نگارنده پس از بررسی، طبقه‌بندی و مقایسه منابع، نکات لازم را فیش برداری کرده و نتایج فراهم آمده پس از تجزیه، تحلیل و نقد جامع ثبت خواهد شد.

ب) شیوه‌های جمع آوری داده‌ها:

۱. شناخت منابع متناسب با موضوع
۲. مطالعه منابع و فرایند فیش برداری
۳. تنظیم و طبقه‌بندی یافته‌ها
۴. تحلیل داده‌ها و استنتاج یافته‌ها

۹-۱. کلید واژگان طرح تحقیق و معادل لاتین آن

Persian poetry	شعر فارسی
Iqbal Lahore	اقبال لاهوری
Resistance Literature	ادبیات پایداری
Sustainability initiatives	مؤلفه‌های پایداری

فصل دوّم

ادیّات پایداری،

سبک هندی

و

شرح احوال و اندیشه‌های

علاّمه محمّد اقبال لاهوری

۲-۱. درآمدی بر فصل دوم

فصل پیش‌رو متشکل از سه بخش می‌باشد که در هر بخش تلاش شده است تا یکی از مفاهیم کلیدی مرتبط با پایان‌نامه به صورت موجز و مکفی، توضیح داده شود. بخش اول این فصل را مقوله ادبیات پایداری به خود اختصاص داده که اگر بتوان با اغماض آن را گونه‌ای ادبی به‌شمار آورد، در کنار علامه اقبال لاهوری، پایه و شالوده اصلی این پژوهش می‌باشند. در بخش دوم این فصل، پیرامون سبک هندی و اوضاع و احوال و نیز شرایط حاکم بر شبه‌قاره هند در زمان زیستن علامه و اندکی پیش از آن سخن به‌میان آمده است. در پایان این فصل، معرفی اجمالی شخصیت، منش گفتاری و رفتاری علامه محمد اقبال لاهوری نیز بخشی را به خود اختصاص داده است.

از جمله نکاتی که لازم دانسته شد به آن اشاره شود تا در ذهن مخاطب پرسشی پدید نیآورد، توضیح در مورد ارجاع فرهنگ‌ها و کتاب‌های مرجع و عام است. از آنجا که به عقیده نگارنده، هدف از ارجاع باید این باشد که مخاطب در یافتن مرجع اصلی، آسان‌ترین راه را بی‌یابد؛ لذا تصمیم گرفته شد تا «عنوان فرهنگ» بر خلاف قاعده معهود (نام خانوادگی مؤلف، سال انتشار: شماره صفحه)، به جای «نام مؤلف» اثر آورده شود، زیرا به عنوان مثال از آنجا که نام «رامپوری» گردآورنده فرهنگ «غیاث اللغات»، غیاث‌الدین می‌باشد، فرهنگ بدین نام مسمی گشته است، لذا فرهنگ غیاث اللغات، شهره‌تر از رامپوری است. مطلب لازم به ذکر دیگر، شیوه چینی این پایان‌نامه است؛ سوای از فصل نخست که در بیشتر پایان‌نامه‌ها به کلیات تحقیق مختص می‌گردد، نگارنده بر آن گشت تا مفاهیم کلی را در قالب یک فصل (فصل دوم)، اما با زیرمجموعه‌هایی بیشتر پدید آورد تا مخاطب دچار شائبه اطناب نگردد و با شروع فصل سوم (فصل نهایی)، وارد بحث اصلی پژوهش گردد.

بخش اوّل

ادبیّات پایداری؛

فریاد برنتابیدن‌ها

۲-۱-۱. ادبیات پایداری (مقاومت)

سرشت انسان، بدی را بر نمی‌تابد، از این رو ناسازگاری خود را با بیداد و به اشکال مختلفی چون اعتراض، پرخاش، ستیزه‌گری، رویارویی و مقابله نشان می‌دهد و آن‌هنگام که روح عناد با مظاهر زشتی و شر در کالبد کلمات دمیده می‌شود، ادب مقاومت جان می‌گیرد. به دیگر سخن، ادب مقاومت، تجلی ستیز با بدی و بیداد، با سلاح «کلمه» است. بر این اساس، از دیرباز انسان با این سلاح بُرّاً و کارآ به میدان آمده و پیروزی‌های درخشانی را نیز رقم زده است. طنز، هجو (حتّی هزل)، حبسیّه‌ها، نمایش‌نامه‌ها، داستانها، سروده‌های روشنفکرانه و معترضانه همه‌وهمه در این حوزه قرار می‌گیرند. ادبیات پایداری، که شاخه‌ای از ادبیات متعهد است، عمری به طول خلقت آدمی دارد. آن‌گاه که ستمی بر کسی وارد شده است، بی‌گمان ناله‌ای سر داده و شکوه‌ای آغاز کرده است؛ این ناله و شکوه در حد و اندازه خود پایداری نامیده می‌شود؛ هرچند که شفاهی باشد و هیچ‌گاه مکتوب نشده باشد.

اگر به تمامی ادوار گذشته نگاهی بیندازیم، مشاهده خواهیم کرد که ادبیات در هر دوره یا همسو با جریان و نظام فکری حاکم و غالب بر جامعه و در خدمت این طیف بوده است و یا به نشانه نارضایتی از وضعیّت موجود، علم اعتراض برداشته است. آنگاه که ادبیات فریاد اعتراض برمی‌آورد، شاخه‌ای از ادبیات متعهد با نام ادبیات مقاومت یا پایداری بوجود می‌آید. «ادبیات مقاومت، صدای مقاومی است که هرگز خاموش نمی‌شود و پایان نمی‌شناسد. ادب مقاومت از نوع ادب متعهد و سیاسی است و محتوای آن بیان تلاش‌ها، اخلاص‌ها، ایثارها، رزم‌ها و محرومیّت‌ها و مظلومیّت‌های ملّتی است که برای رفع تجاوز نظامی، فرهنگی، دینی، سنّتی و ملّی دشمنان، قد برافراشته است» (نجاریان، ۱۳۸۸: ۲۰۲).

هرگاه ملّتی با ظلم و ستم، خواه داخلی یا خارجی، مواجه شوند، از خود مقاومت بروز می‌دهند. این مقاومت در طبقات مختلف مردم، به شکل‌های متفاوتی بروز می‌نماید. گاه مجتهدی با صدور یک فتوا - همانند مرحوم میرزای شیرازی - مقاومت می‌کند، یا مبارزی مانند سردار جنگل، دست به سلاح می‌برد. شاعران و نویسندگان متعهد نیز، هرگاه با ظلم و ستم خارجی یا داخلی مواجه شده‌اند، نارضایتی خود را به شکل‌های مختلف بروز داده‌اند. «بسته به شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر یک ملّت، ادبیات مقاومت صورت‌های بروز خود را تغییر داده است و با شرایط حاکم بر جامعه، خود را هماهنگ نموده است. گاهی به صورت برجسته و تهاجمی و گاهی در قالب شعر و